

HAJDU NAGY GERGELY

RUSZTIKUS ÉPÍTMÉNYEK A MAGYAR KERTMŰVÉSZETBEN

ROMOK, GROTTÁK, REMETESÉGEK

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

BUDAPEST, 2011

A doktori iskola

megnevezése: Budapesti Corvinus Egyetem
Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola

tudományága: Agrárműszaki

vezetője: Csemez Attila DSc.
tanszékvezető egyetemi tanár
Budapesti Corvinus Egyetem
Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék

témavezető: Fatsar Kristóf Ph.D.
tanszékvezető egyetemi tanár
Budapesti Corvinus Egyetem
Kertművészeti Tanszék

A jelölt a Budapesti Corvinus Egyetem Doktori Szabályzatában előírt valamennyi feltételnek eleget tett, az értekezés műhelyvitájában elhangzott észrevételeket és javaslatokat az értekezés átdolgozásakor figyelembe vette, ezért az értekezés nyilvános vitára bocsátható.

.....
Az iskolavezető
jóváhagyása

.....
A témavezető
jóváhagyása

A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI, KITŰZÖTT CÉLOK

A hazai szakirodalomban nem létezik olyan összefoglaló munka, amely a Magyar Királyság területén található díszkertek művészi és eszmei értékét jelentősen befolyásoló kerti építményeket önállóan vizsgálná. Kertművészet-történeti értékük és fokozott sérülékenységük ellenére csak általános figyelemben részesülnek a kulturális örökségvédelem részéről, amely a történeti kertekre egységes műalkotásként tekint. Márpedig ha a kert, mint művészeti alkotás, építményeit, mint a gondolatiság legerősebb közvetítőit elveszíti, örökségértéke szinte pótolhatatlan veszteséget szenved. Különösen fontos ez napjainkban, amikor az urbanizált és civilizált ember számára az épített elemek hatásosan és sokkal egyértelműbben képesek a gondolatok, mögöttes szellemi tartalmak közvetítésére, mint a kert élő alkotóelemei, a növények, vagy a kerti tér struktúrája.

Kutatómunkám elsődleges céljaként a rusztikus homlokzati megjelenésű, épületszerű részleteket tartalmazó múromok, grották és remeteségek egymással párhuzamos történeti vizsgálatát és a kerti térben betöltött szerepük tisztázását foglalmaztam meg. Mivel ezek a típusok sokszor egy építménybe sűrítve jelentek meg, többfunkciós rusztikus építményként, önálló tipológia megalkotása is indokolt volt. Az objektumok helyszíni felkutatása, rendszerezése, műszaki állapotuk dokumentálása, majd történetének megismertetése az érdeklődőkkel szintén kiemelten fontos feladat a számomra. Az egyes helyszínekhez köthető, számos kertművészet-történeti nívumot tartalmazó önálló tanulmányokat alfabetikus rendszerű kataszterben tartottam célszerűnek feldolgozni. Az építmények összehasonlító elemzését egy egységes rendszerben szerkesztett áttekinthető táblázat összeállításával is segíteni kívántam.

A KUTATÁS FORRÁSAI ÉS MÓDSZERE

Dolgozatomban az elsődleges írásos és képi források, levéltári anyagok, valamint a vonatkozó szakirodalom alapján végzett kertművészet-történeti tényfeltáró kutatás mellett nagy hangsúlyt fektettem az egyes objektumok helyszíni megismerésére, felmérésére és dokumentálására is. A kutatás témaköréhez kapcsolódó idegen nyelvű (angol, német, francia) elméleti munkák, ötletfüzetek, ötletmagazinok, szakfolyóiratok az általános stílustörténeti ismereteken túl az objektumok megjelenésbeli változatosságáról és hasonlóságáról is reprezentatív tájékoztatást adtak, ezért nagy segítséget jelentettek a rusztkus építmények mértéktartó tipizálásában.

A hazai irodalmi és képi források elemző bemutatására szintén nagy hangsúlyt fektettem az értekezésben. Ezeknek a forrásoknak a többsége útleírás, visszaemlékezés, műszaki leírás, levél, szócikk, szépirodalmi mű, festmény, képeslap, terv, térkép. A múromok, a grották és a remeteségek létesítésének és használatának okai a nyugat-európai és magyar történeti kertekben az elmúlt évtizedekben megjelent idegen nyelvű és hazai szakirodalomból, szakfolyóiratokban publikált kutatási eredményekből nagyrészt megismerhető volt. Ezek az ismeretek mégsem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy az egyes építmények használatának a jelentőségét a kertekben kellően hangsúlyozzák. A disszertációhoz csatolt áttekintő táblázat eredményeinek összegző elemzése és az egyes helyszíneken szerzett tapasztalatok számos új ismerettel gazdagítottak ezen a téren, valamint fontos összefüggések felismerésére vezettek rá.

A helyszínelések során az egyes objektumok felmérése, fotódokumentálása mellett a kerti térstruktúrában betöltött – meglévő vagy már elveszett – szerepüket is vizsgáltam. Lehetőség szerint minden esetben felvettem a kapcsolatot a helyi lakossággal, megkerestem a helytörténetben jártas személyt és feljegyzéseket készítettem. Figyelemmel kísértem az elmúlt évtizedek műemlék-helyreállítási eredményeit számos rusztkus kerti építmény esetében.

EREDMÉNYEK

Kutatásaim egyik legfontosabb eredményeként sikerült bebizonyítanom, hogy a rusztkus építmények önállóan meghatározható kerti építménytípus-csoportot alkotnak, amelyeknek meghatározó szerepe volt (és van) a történeti kertek, mint egységes műalkotások értelmezésében. Példák sorával igazoltam, hogy az építmények pusztulása a legtöbb esetben együtt járt (és jár) a kert egészének pusztulásával, a kerti térstruktúra eltűnésével. Reményeim szerint már a dolgozatom készítése során sikerült felhívnom a műemlékvédelem figyelmét az önálló védelem szükségességére, az értékleltár bővítésének indokoltságára, a bemutatott objektumok időszakos revíziójára.

A tekintélyes mennyiségű forrásmunka és szakirodalom feldolgozása során eddig nem, vagy kevéssé ismert személyek váltak megismerhetővé a múlt homályából, akiket foglalkoztatott a rusztkus kerti építmények és a várak, mint kerti látványelemek témaköre. A levéltári, múzeumi kutatások során számos írásos és képi forrás vált ismertté a nyilvánosság előtt.

A rusztkus kerti építmények létrejöttét eredményező folyamatok története a hazai szakirodalomban olvasható ismereteken túl új adatokkal, összehasonlító elemzésekkel, következtetésekkel és alátámasztó statisztikai kimutatással egészült ki. A Magyar Királyság területére (1896-os állapot) kiterjedő kataszter 60 helyszínen 113 rusztkus kerti építményt mutat be részletesen.¹ Ezekről összefoglaló táblázat is készült.

Mindezek eredményeként sikerült megalkotnom egy olyan összefoglaló munkát, amely a múromokat, a grottákat és a remeteségeket, valamint az ezekhez hasonló rusztkus kerti építményeket egy „kertművészet-történeti értékleltárban” egymás mellett láttatja és kiindulási alapot biztosít a további kutatásokra.

¹ A 113 részletesen bemutatott objektumból 103 épült meg, 10 építmény csak tervezett volt.

TÉZISEK

I. Megállapítottam, hogy a rusztikus kerti építmények tudományosan körülírható, önálló csoportját alkotják a kerti építményeknek

A rusztikus megjelenésű kerti építmények a staffázsépítmények csoportjával állnak legközelebbi rokonságban, de *szerepük túlmutat a festői díszletezésen*. Elsődleges feladatuk a hatásos élménykeltés, vagyis az alkotó tudatos szándékának megfelelően egy kívánt hangulat kifejezése, erősítése a kertben, illetve a tájban. Szerkezeti kialakításuk és a kerti térben való elhelyezkedésük azonban ennél többre predesztinálja ezeket az objektumokat, amely „többlet” a kataszterben, az egyes kertek és objektumok ismertetésekor is bizonyítást nyer. A leleményes mérnöki megoldásoknak köszönhetően a rusztikus építmények sok esetben *vertikális térszervező erővel is rendelkeznek*: egyszerre jelennek meg a síkból kiemelkedő, pontszerű, tekintetet vonzó létesítményként (eye-catcher) a kertben, de sokszor a föld alatt is folytatódhatnak, és ezzel egy plusz térsíkot, földfelszín alatti térkapcsolatokat hívnak életre.

Míg a műromok döntő többsége csak látványelemként jelenik meg a szabadterben, addig ez a grottákra és a remeteségekre csak részben igaz, különösen a tájképi kertek esetében (pl. földalatti járatok, hűtözők, sziklafalba vágott remeteségek, sírboltok). Másfelől mindhárom típusról elmondható, hogy szűkebb környezetükben *önálló tereket alkotnak és pszichikai hatást gyakorolnak az elmére*: érzelmeket váltanak ki, képzettársításokat idéznek fel, egyszerre ragadják meg az analízáló és kognitív gondolkodást, tárgyai a kontemplatív szemlélődésnek. Nemcsak passzív részvevői, kötelező „kellékei” a bemutatott kerteknek, hanem inspirálói más művészeteknek, tudományoknak (pl. a bonyhai Bethlen-kastély kertjében álló grotta, vagy a szemerei Szemere-Darvas-Pallavicini-kastély kertjében álló műrom-grotta.) A rusztikus építmények egyes mérnöki-technológiai újítások kísérleti típusaiként (vasöntvény-szerkezetek, vasbeton-szerkezetek, ablaküveg-készítési tech-

nológiák, ácsszerkezetek, új építőanyagok) is fontos szerepet játszottak a történelemben. A bemutatott építménytípusok közül kiemelkedik ebben a tekintetben a műrom, amelynek létesítése esetenként komoly statikai kihívás, valódi építészeti bravúr volt.

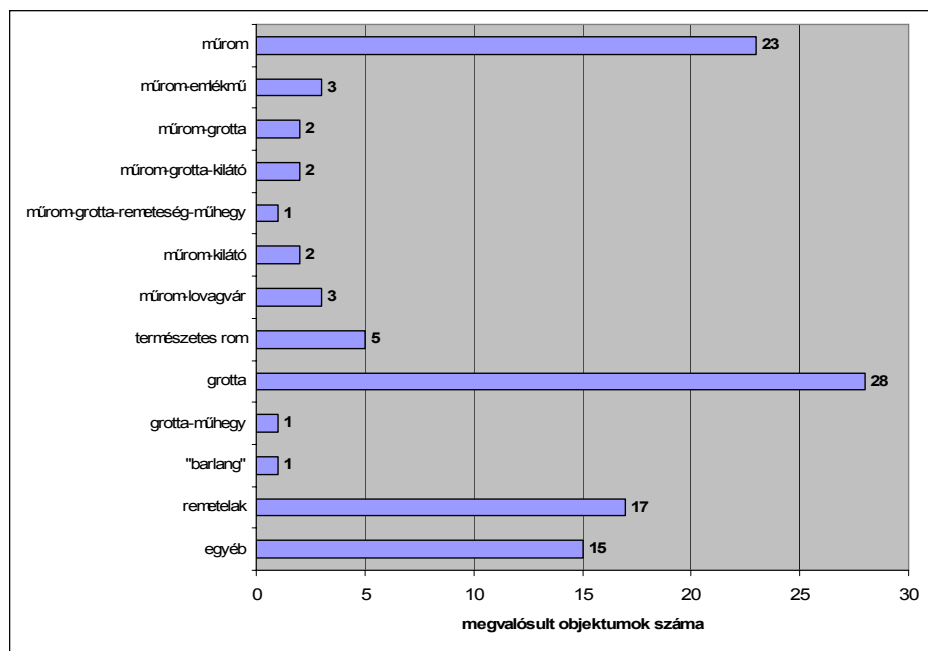
II. A rusztikus kerti építményeket formai megjelenésük és funkciójuk alapján tipizáltam

Építészeti megformálásuktól, szerkezeti tagoltságuktól, funkciógazdagságuktól függően megkülönböztethetünk *egyszerű* (műrom, grotta, remetelak) és *összetett rusztikus építményeket*. (A formát meghatározza a funkció.)

A *műromok* leromlott épületeket formáznak: feladatuk pusztuló romként állékonyan maradni hosszú időn át, vagyis megtéveszteni a szemlélőt (keletkezéséhez képest idősebbnek láttatni az építményt) és hatásosan felkelteni a képzelőerőjét, hogy elmében újra tudja alkotni az épületet. (A műromok általában vár- vagy templomrészleteknek épültek.) A *grották* művi barlangok, amelyeknek elsődleges feladata a kerti díszletezés és a menedék nyújtás (hűtöző, pihenő). A *remeteségek* remetelakból (egyszerű, általában faszerkezetes kerti ház) és hozzá tartozó kis haszonkertből állnak. Feladatuk a kerti díszletezésen (staffázsfunckció) túl erősen szellemi és esetenként etikai színezetű. Az *összetett rusztikus építmények* jellemzően műrom és grotta kombinációk, így pl. a köpcsényi Batthyány-Strattmann-kastély kertjében álló „örtorony”, vagy a budai Schmahl-villa kertjében álló „kilátóterrace”.

Megállapítottam, hogy *a rusztikus kerti építmények karakterében meghatározó szerepet tölt be az anyaghasználat*. A műromok szerkezetadó egységei általában téglából készültek, amelyeket faragott kővel fedtek; falazatukba sokszor római és középkori kőfaragványokat építettek be, vagy feliratos kövekkel díszítették egyes részleteiket. A műromok és grották rusztikus felületét forrásvízi mészkőből, mésztufából (darázkőből), esetenként vulkáni eredetű kövekből képezték. A reme-

teségek ezeknél kevésbé időálló anyagból, fából, kéregből, rozsszalmából és effélékből készültek. Gyors pusztulásukhoz ez is hozzájárult.

1. ábra: Vizsgált rusztikus kerti építménytípusok a Magyar Királyság területén

III. A várromok és egyes rusztikus építmények elterjedése a kertekben túlmutat az objektumok fizikai megjelenésén: meghatározó társadalmi, gazdasági, politikai, filozófiai és művészi irányzatok jelképei lehetnek

A szakirodalmi kutatás során megismerhetővé váltak a rusztikus kerti építmények létrehozása mögött megbújó alkotói szándékok, így pl. a hatalmi-politikai indítékok (politikai elköteleződés, patriotizmus és nacionalizmus, szabadkőművesség stb.). A dolgozatban részletesen bemutatom az ún. „gótikus szabadság mítoszt”, amely Angliában döntően hozzájárult a gótikus múromok elterjedéséhez a kertekben, és megszüntette a római épületeket, épületrészleteket utánzó múromok korábbi –

Anglia világbirodalmi törekvéseit alátámasztó – elsőbbségi szerepét. A tájképi kertek elterjedésével párhuzamosan megindult a „gótikus megújulás” folyamata (vagyis a gótikus építészeti emlékek szeretete), amely az angolszászok ősi szabadságvágyát fejezte ki a bizarr, fantáziadús gótizáló formák megjelenítésével a kerti építményeken.

Az európai kontinensen átértelmeződtek az angliai eszmék: helyüket elsősorban szentimentalizmus, majd a romantika és a historizmus vette át. A múromok adaptálódtak a helyi kultúrához, de esetenként – angliai társaikhoz hasonlóan – itt is tükrözték a kertbirtokos réteg alkotó szándékát, eszmei-politikai elköteleződését. A grották és a remetelakok az 1780-as évekig egyértelműen az életélvezet, a könnyed játékosság, a bukolikus idill és az „egzotikus különbségek” színhelyei voltak. A „látszat és a valóság” filozófiai problémaköre a késő barokk kertek remetelakjaiban gyakran tetten érhető: a rusztikus megjelenésű anyagokból épített házak belseje gyakran a várttól teljesen eltérő funkcióval rendelkezett; berendezésük esetenként fényűző, vagy éppen praktikus volt.

A tájképi kertek közép-kelet európai elterjedésével együtt hódító szentimentalizmus, vagyis az „érzékenység kultusza” váltotta ki a kerti építmények etikai színezetű szellemi funkciókeresését. Ennek során a grották és a remetelakok is új értelmet nyertek a kertekben: a természet közeli élmények megtapasztalásának, a magányosságnak, a világtól való visszavonulásnak és a csöndes elmélkedésnek váltak a helyszínévé.

IV. A rusztikus kerti építmények létesítése Magyarországon kevésbé köthető a nemzetállam-gondolat és a hazafias eszmék elterjedéséhez: létrehozásukat elsősorban művészi igény és különféle funkciók kielégítése indokolta

Magyarországon a rusztikus kerti építmények létrehozása nem köthető olyan meghatározó, nemzettudat formáló szellemi folyamatokhoz, mint amelyekre Nyugat-Európa és főként Anglia szolgált példával a 18. és 19. századokban. Az esetek

többségében csupán művészeti és gyakorlatias szempontok álltak az ilyen típusú építmények létrehozásának igénye mögött. Emellett a szabadkőműves eszmeiség és vallásos tartalmak jelenlétére találtam példát sok helyen. A római és középkori kőfaragványok beépítését a magyarországi műromokba jellemzően az alkotók szépérzéke indokolta. Az építmények formai kialakítását emellett az idegen nyelvű és a magyar szakirodalom, ötletmagazinok és a külföldi utazások során megismert díszkertek befolyásolták elsősorban. A 19. század elején megerősödő magyar nemzettudat – véleményem szerint – tehát nem befolyásolta döntően a hazai rusztikus építmények megjelenését, nem tekinthető „létrehozó oknak”: inkább a nyugati példák másolásáról vagy egyedi alkotásokról beszélhetünk.

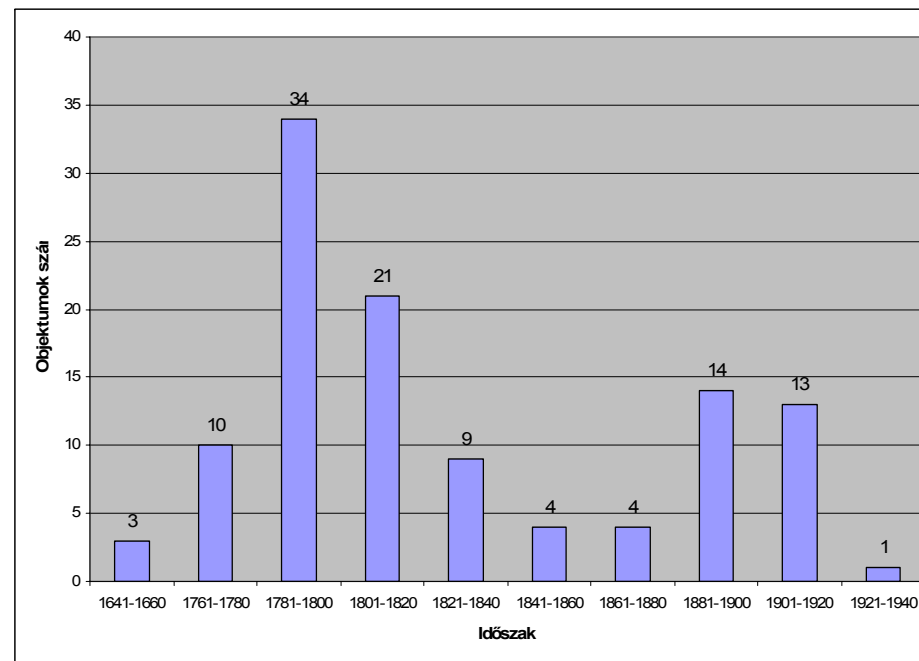
V. A műromok, a grották és a remeteségek „életgörbéje” változó: bebizonyítottam, hogy az 1760-1830 közötti, rusztikus építményeket létrehozó kertépítészeti korszakot újabb divathullám követte a 19-20. század fordulóján

A feltételezhetően első magyarországi *műrom-grotta-remeteség* manierista ízlésű összetett építménye (a Remeteség hegye a pozsonyi Érsekkertben, 1650) mintegy száz évvel később jelent meg az elsőnek feltételezett nyugat-európai példánál (Château de Gallion, Le Lydieu-nak nevezett részében álló remeteség hegye, 1550). Az elsőnek tekintett angliai gótikus műrom (Alfréd király csarnoka, 1721) építése után kb. 60 évvel jelentek meg nagy számmal a műromok a hazai irreguláris kertekben (pl. a szenci Esterházy-kastélykertben), ill. korai tájképi kertekben (pl. a vedródi Zichy-kastély kertjében, a kisbéri Batthyány-kastély kertjében, a hotkóci Csáky-kastély kertjében és tatai Esterházy-kastély kertjében).

A *grották* eredete ennél korábbi: a reneszánsz kertekben már nagy számmal épültek grották a kívülről épületszerű megjelenésű, barlangszerű belsővel kialakított grottaházakkal egy időben (ezeknek a bemutatása nem képezi tárgyát a dolgozatnak). A tájképi kertek elterjedésével a művi megjelenésű reneszánsz és

barokk grották helyett a „természetes” megjelenésű barlangok váltak egyre népszerűbbé (pl. tatai „Pokol”), de érdekes módon mitológiai utalásokkal, szépirodalmi témájú vagy moralizáló feliratokkal még ezeken a sziklaépítményeken is lehet találkozni.

A „látszat és a valóság” filozófiai tanítását leghatásosabb kontrasztélményben kínáló barokk kori remetelakok a korai tájképi kertekben a melankolikus életérzéshez és lelki elmélyüléshez kapcsolódtak a 19. század elejétől. Talán ennek is köszönhető, hogy míg a remeteségek az 1830-as évekre szinte teljesen eltűntek a kertekből, addig a historizmusban újra kedvelt kerti elemekké váltak a műromok és a grották: a katalógusban feldolgozott objektumok közel harmada ebben az időszakban létesült. Grotta és műrom építésre máig akad példa.

2. ábra: A rusztikus kerti építmények létesítésének, ill. kerti térstruktúrában való felhasználásának mennyiségi és időbeli eloszlása

AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉHEZ KAPCSOLÓDÓ SZERZŐI PUBLIKÁCIÓK

Folyóiratcikkek

Hajdu Nagy Gergely: „Landesgartenschau Eberswalde 2002 – Tájrehabilitáció és kertművészet a posztmodern jegyében / Landesgartenschau Eberswalde 2002 – Landscaperehabilitation and Garden Art in the Spirit of Postmodern”. *Tájépítészet* V. évf. 1-2. szám, Budapest 2004. 12-16. old.

Hajdu Nagy Gergely: „Natur-Park Schöneberger Südgelände és Hans-Baluschek-Park: Természet- és élménypark egy városi teherpályaudvar helyén / Natur-Park Schöneberger Südgelände & Hans-Baluschek-Park: Nature and Adventure Park in the Place of a Town-Goods-Station”. *Tájépítészet* VI. évf. 1. szám, Budapest 2005. 16-22. old.

Konferencia összefoglaló a 39. Román András Nyári Műemlékvédelmi Egyetemről, ICOMOS Híradó 2009, 6 old.

Konferencia kiadványok és elektronikus publikációk

Hajdu Nagy Gergely: „A romok szerepe Magyarország tájképi kertjeiben”. In *SZIE Napok – A Tájépítészet jövője* konferenciakiadvány 2002.

Dömötör Tamás – Hajdu Nagy Gergely: „Tájépítészeti-történeti felmérések gyakorlati tapasztalatai”. In *SZIE Napok – A Tájépítészet jövője* konferenciakiadvány 2002.

Hajdu Nagy Gergely: „Várromok és történeti kastélykertek kapcsolata a tájképvédelem tükrében”. In *Tavaszi Szél 2005* konferenciakiadvány, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Debrecen 2005. 148-151. old.

Hajdu Nagy, Gergely: “The Role of Garden Buildings in Garden Art”. In *Natural Science, 5th International Conference of PhD Students*. Innovation and Technology Transfer Centre, University of Miskolc 2005. pp. 143-148.

Hajdu Nagy Gergely: „Geocaching – Játék vagy annál több? A szakma kérdései / Geocaching – Is it a Game or Something More? Questions of the Trade”. In *Lippay János – Ormos Imre – Vas Károly Tudományos Ülésszak konferenciakiadvány*, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest 2005. 46-47. old.

Hajdu Nagy Gergely: „A Szent Margit Gimnázium kertjének története képekben”. In *Lippay János – Ormos Imre – Vas Károly Tudományos Ülésszak konferenciakiadvány*, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest 2009. 26-27. old.

Nemzetközi konferencia (abstract és/vagy előadás)

Hajdu Nagy, Gergely: “Buildings in Historical Gardens – Birth of a New Subject” (poster). ECLAS Conference Budapest 2005

Hajdu Nagy, Gergely: “Research on the Spirit of Ruins in Hungarian Landscape Gardens”. In *Humanities* (poster & abstract), *5th International Conference of PhD Students*. Innovation and Technology Transfer Centre, University of Miskolc 2005. pp. 315-318.

Hajdu Nagy Gergely: „Romkultusz a történeti kertben” (csak előadás). In *Román András Nyári Műemlékvédelmi Egyetem*, Eger 2009.

Hajdu Nagy Gergely: „Öt személy, öt helyszín, öt múrom” (elektronikus publ.). In *Román András Nyári Műemlékvédelmi Egyetem*, Eger 2010.

Hajdu Nagy Gergely: „Rusztikus kerti építmények” (elektronikus publ.). In *Román András Nyári Műemlékvédelmi Egyetem*, Eger 2011.